

Kelemen János

Petrarca modernitása és az „emberismereti érv”

1. 2004-ben szerencsésen egybeesik két évforduló, mely lehetővé teszi, hogy egyszerre emlékezzünk meg két olyan gondolkodóról, akik időben, térben, világszemléletben nagyon messze esnek ugyan egymástól, de egyformán mély nyomot hagytak az európai szellem történetében. Hétszáz éve született Petrarca, a humanizmus megalapítója, és kétszáz évvel ezelőtt halt meg Kant, aki végrehajtotta a modern filozófia kopernikuszi fordulatát.

Kant egyik alapítója annak a világnak, mely sok tekintetben még ma is a miénk. De a modernitás első jelei – legalábbis retrospektíve – abban a néhány évtizedben válnak láthatóvá, mely elválasztja egymástól Dantét és Petrarcat. „Ekkor valaminek történnie kellett”¹: Dante még a középkor zárt univerzumának költője és filozófusa, Petrarca egy modern érzékenység és gondolkodásmód első kifejezője.

Dante elődeihez és kortársaihoz hasonlóan hitt abban, hogy a kozmológiai, az intellektuális és a morális rend harmonikusan egymásba illeszkedik; hogy a különböző céljaink megvalósításához szükséges erények nem kerülhetnek egymással konfliktusba; s hogy vannak végső igazságok, melyeket nem illethet kétely. Petrarca költeményei és filozófiai írásai ezzel szemben egy ellentétek közt vergődő lélek konfliktusairól és kétségeiről tanúskodnak.

Árulkodók a *Daloskönyv* egymásra halmozott ellentétpárjai. Ezek nem magyarázhatók pusztán azzal, hogy a költő előszeretettel alkalmazott egy bevált poétikai-retorikai fogást. Tűnődjünk el, többek közt, az alábbi sorokon:

Tudásom oly kevés, a bűnöm oly sok,
 hogy nem tudom magam se, jó mi volna;
 fázom hő nyárban, s égek pusztá télben.
 (CXXXII. szonett)²

Vagy tűnődjünk el a következőkön:

Nincs békém, és erőm se háborúra;
 félek s remélek, jég és tűz a lényem;
 egekbe szállnék, s mászom porba hullva;
 s világot ér át koldus ölelésem.
 [...]

¹ Ez a gondolat ebben a formában Szörényi Lászlóval folytatott beszélgetéseink során fogalmazódott meg.

² PETRARCA 1988. Sárközi György fordítása.

Szem nélkül látok s nyelvetlen jajongok;
segítséget lesek s pusztulni vágyom;
másért égek magamtól undorodva.
(CXXXIV. szonett)³

E sorok olvastán biztosak lehetünk abba, hogy a költő nem egyszerűen Laura miatt jutott idáig. A tűz és a jég, a félelem és a remény, a pusztulás és a szabadulás között hányódó lélek képe nyilvánvalóan azoknak a dichotomikus szembeállításoknak a lírai megfelelője, melyekről a *De ignorantia*-ban vagy a *Secretum*-ban („Kétségeim titkos küzdelme”) olvashatunk. Gondoljunk arra, hogy e műveiben Petrarca milyen drámaian állítja szembe Arisztotelész híveit és a platonizmust, a tudományt és az erkölcsöt, az értelmet és az akaratot vagy a természet és az ember megismerését. Ezek az ellentétek még közvetlen elődei számára is felfoghatatlanok voltak.

Máshol bővebben próbáltam elemezni Petrarca modernségét⁴, mely elsősorban a filozófia etikai megújításában és a humán stúdiumok középpontba állításában nyilvánul meg (ahogyan persze, a mi perspektívánkból nézve, retorikai nyelvfelfogása is számos modern elemet foglal magában). A továbbiakban ezeket az elemzéseimet szeretném néhány ponton kiegészíteni, külön kitérve arra a petrarcai évrre, melyet „emberismeret-argumentumnak” neveztem.

2. A modern gondolkodás és életérzés számára már az is sorsdöntő, hogy Petrarca felfedezte azokat a dimenziókat, melyeket az előbbi ellentétpárok alkotnak. Nem kevésbé érdekes azonban, hogy e dimenziókon belül milyen prioritásokat állapított meg. A rend kedvéért érdemes felidézni jól ismert prioritási tételeit: fontosabb jó embernek lennünk, mint tudósnak („bonus esse quam doctus”),⁵ és „fontosabb a jó akarása, mint az igazság ismerete”.⁶ Más szóval: az erkölcs előbbre való a tudásnál, az etika a tudománynál, az akarat pedig az észnél. Annak a világnézeti és filozófiai fordulatnak a megnevezésére, mely ezekben a tételekben jut kifejezésre, szívesen veszem kölcsön az „antropológiai fordulat” kifejezést, mellyel a kanti filozófia gyökeres újszerűségét szokás jellegűen megállapíthatjuk: amikor Kant a gyakorlati ész elsőbbségét hangsúlyozza a spekulatív észszel szemben, akkor az erkölcs és a tudás viszonyának kérdését Petrarcahoz és a humanistákhoz hasonlóan oldja meg. Ez rokonítja az újkori dogmatikus metafizika kanti kritikáját és Petrarca heves támadását a maga korának arisztoteléanus tudománya ellen. Ugyanakkor mindketten ismerik az ellenkező oldalról jelentkező, a tudomány önhittségével ellentétes veszélyt, a szkeptikus kihívást is: s bár Petrarca a tekintélyelvű tudomány megingatása érdekében retorikailag nagyon is kiaknázza a szkeptikus érvekben rejlő lehetőséget, világos, hogy a maga módján ugyanúgy el kíván hajózni a két szélsőség Szküllája és Kharübdiszé között, mint később Kant tette. Másrészt, Petrarca modernségének egyik önmagában is szembetűnő jele, hogy komolyan számol – ahogyan ezt Dantéről el sem tudnánk képzelni – a Cicero műveiből egyébként mások

³ Csorba Győző fordítása. PETRARCA 1988.

⁴ KELEMEN 2004.

⁵ „Sohasem voltam annyira ifjú és dicsőségvágyó – bár nem tagadom, hogy előfordult ilyesmi –, hogy ne akartam volna inkább jó ember lenni, mint tudós.” Petrarca: *De suis ipsius et multorum ignorantia* (a továbbiakban: *De ignorantia*), 34. §, 31.

⁶ *De ignorantia*, 149. §, 115.

által is ismert szkepticizmussal: azzal a szkepszissel, mely csak századokkal később fog valóban szerepet játszani a modern gondolkodás kialakulásában.

3. Az akarat és az erkölcs elsőbbségéből egyenesen következik egy további prioritás: inkább az ember, mintsem a külső természet megismerésére kell törekednünk. A maga korában hallatlan újítás volt ez is, bár tudjuk, már Ágoston megróttá azokat, akiket jobban érdekelnek a hegyek, az óceánok, a folyók és a csillagok, „de magukra ügyet sem vetnek”⁷. Pontosan ezeket a szavakat idézi Petrarca a Mont Ventoux megmászásáról szóló híres levelében. Sokak szerint ez az első olyan dokumentum, mely egy kifejezetten turisztikai célú kirándulásról és a hozzá kapcsolódó tájélményről számol be. Ha így van, ha valóban Petrarca volt az első turista, aki azért mászott meg egy hegyet, hogy a kilátásban gyönyörködjék, „jobbra a lyoni tartomány hegyeit, balra pedig a tengert” fogva be tekintetével, akkor újabb ellentmondáshoz jutunk. Éppen ez a látvány készíti arra, hogy belelapozzon a *Vallomásokba* (mely most is nála van: „mindig magamnál hordom ezt a kicsiny, kézbevaló kötetet”). A véletlen pedig úgy hozza, hogy a könyv Ágoston már főntebb is idézett szavainál nyílik ki, melyek a távoli hegyek és a tenger látványába belefeledkező költőt arra indítják, hogy magába forduljon. „Haragudtam önmagamra, mivel a földi dolgokat csodálni meg nem szűnök, mikor pedig már a pogány filozófusoktól is megtanulhattam volna, hogy inkább az emberi lelket kell csodálni, mert olyan nagy, hogy semmilyen más nagyság nem állja ki vele az összehasonlítást.”⁸ Íme, élményszerű megfogalmazásban, a konfliktus az egyaránt vonzó lehetőségek, a kitarukozás és a befelé fordulás, a külső és a belső, a természet és az ember, a világ és a lélek között.

Nem véletlen, hogy Petrarca *Secretum* című dialógusában Ágostont szerepelteti beszélgetőpartnerként, s az ő szájába adja a kérdést: mit használ a sok tudás, ha önmagunk számára mégis ismeretlenek maradunk? A kérdésre, melyet persze máshol is bőven tárgyalt, kettős választ ad: a természetre vonatkozó ismereteink egyrészt többnyire hamisak, másrészt nem tesznek boldoggá. Sőt, ha igazak lennének, akkor sem segítenének hozzá a boldog élethez és ahhoz, hogy jobbá váljunk. Ezekre a megállapításokra alapozza, hogy fontosabb az emberi természetet kutatnunk, mint a rajtunk kívüli világot.

Ugyanakkor, szigorúan véve, nem állítja, hogy az ember megismerése közelebb visz célunk megvalósításához, hiszen *minden fajta* tudás haszontalanságát vallja. Arisztotelésznek is azt veti a szemére, hogy az etikáról szóló tanítása nem tesz jobbá minket: „nem teljesedett be, amit ez a filozófus ígér az *Etika* első könyvében, tudniillik az, hogy a filozófia e részét nem azért tanuljuk, hogy többet tudjunk, hanem azért, hogy jobb emberré váljunk.”⁹ Gondolatmenete (az „emberismereti argumentum” vagy „emberismereti érv”) végül is abban foglalható össze, hogy az emberre vonatkozó tudás – lévén *pustán* tudás – morálisan éppen úgy steril, mint a természettudomány, mégis érthető és üdvös törekednünk a megszerzésére, egyszerűen azért, mert rólunk szól. Az érvnek szerves része az arisztotelészi etika bírálata, melyről jegyezzük meg: túl-megy magán Arisztotelészen, s igazi jelentősége általánosíthatóságában áll. Az Arisztotelész bíráló költő a középkor morálfilozófiai gondolkodásának alapjait kérdőjelezi meg azzal, hogy szakít az antik gyökerű etikai intellektualizmussal, mely Dante világát is annyira jellemzi.

⁷ AUGUSTINUS 1982, 290.

⁸ Petrarca levele Dionigi di Borgo San Sepolcához 1336. április 26-án. (KARDOS 1962, 82.)

⁹ *De ignorantia*, 143.§, 111.

4. Az „emberismereti érv” nem konkluzív. Talán Petrarca sem szánta annak, hiszen eleve retorikai és nem logikai elvek szerint építette fel. Erre a kérdésre, az érv szerkezeti elemzésére itt nem térek vissza, csupán filozófiatörténeti helyéről kívánok az alábbiakban néhány megjegyzést tenni¹⁰.

Kezdjük mindjárt a végén. Az élő humanista hagyomány utolsó nagy alakja, Vico hagyta ránk a historicizmus alapeszméjét, amely szerint a történeti megismerés autonóm a természet megismerésével szemben. Más szóval, elvi különbség van a történeti és természettudományok között. Az alapvető különbség pedig a megismerhetőségben van, hiszen a történeti világot, a fizikai jelenségekkel ellentétben, „belülről” és ily módon abszolút bizonyossággal ismerhetjük meg.

Vico, mint ismeretes, a történeti megismerés lehetőségét és bizonyosságát a *verum-factum* tételből vezeti le, amely szerint az ember azt ismeri meg teljes bizonyossággal, amit maga hozott létre: az igazságnak az a kritériuma, hogy az ember maga csinálta („veri criterium est ipse fecisse”, „verum et factum convertuntur”).¹¹ A tételből úgy következtethetünk a történeti ismeret megbízhatóságára, hogy további premisszaként felvesszük: miként a geometriai idomokat, úgy a történelmet is magunk csináljuk. „Nem lehet biztosabb történet, mint az, amikor az beszél el a dolgokat, aki megalkotta őket. Ez a Tudomány tehát úgy jár el, mint a geometria, amely maga teremti meg a mennyiségek világát, miközben ezt saját elemeiből felépíti és szemléli – de reálisan [...]”¹² A geometria és a történelem ily módon csak abban különbözik egymástól, hogy az előbbi a maga elemeiből fiktív, az utóbbi pedig valóságos világot teremt.

Sokan rámutattak, hogy a tétel, a geometriára alkalmazva, a korábbi humanista hagyományból származik. Megtalálható például Marsilio Ficinónál, aki szerint a géométer elméje éppen úgy teremti meg magából a vizsgált alakzatokat, ahogyan isten élő okokkal magából teremti meg a dolgokat. De hasonlókat olvashatunk Cardanónál, Patrizzinál, Sanctiusnál, Campanellánál, és nem utolsósorban Hobbesnál. (Így hangzik például a *De corpore* első mondata: „Geometria demonstramus quia facimus.”) A kérdés mármost az, hogy ez a sor visszavezethető-e Petrarcaig.

Bizonyos, hogy a dolog megismerését, illetve a dologról alkotott ismeret *igazságát* Petrarca nem azonosítja a dolog megcsinálásával. Ám Vico a *verum-factum* tétel mellett, s attól elválaszthatatlanul, használ egy olyan érvet is, mely erősen emlékeztet az emberismereti évrre.

Lássunk először, kissé részletesebben idézve, két fontos petrarcai helyet.

Az egyik helyen a következő kérdésre bukkanunk: „[...] mi haszna van annak, ha valaki ismeri a vadállatok, a madarak, a halak és a kigyók természetét, azonban az emberi természetet és azt, hogy mire születtünk, hová tartunk, vagy nem ismeri, vagy nem törődik vele?”¹³

A másik helyen egy hosszabb gondolatmenet tűnik fel, melyet Petrarca (itt-ott közvetlen idézet formájában) szintén Ágoston szájába ad: „Mi hasznod van az olvasásból? Sok olvasmányod közül mennyi hatott rád, mennyi vert gyökeret lelkedben, mennyi érlelt gyümölcsöt? Vizsgáld meg elfogulatlanul szívedet; úgy fogod találni, hogy ha összehasonlítod mindazt, amit ismersz, a számodra ismeretlenekkel, az olyan, mint ha a patakocskát – melyet a nyári hőség kiszárit – hasonlítanád össze az óceánnal.

¹⁰ Lásd bővebben: KELEMEN 2004.

¹¹ VICO 1971a, 62–64.

¹² VICO 1979, 237.

¹³ *De ignorantia*, 25.§, 25.

Mit használ a sok tudás, ha annak ellenére, hogy ismeritek az ég és a föld járását, a tengerek nagyságát, a csillagok útját, a fűvek és az ásványok hatását és a természet titkait, önmagatok számára mégis ismeretlenek maradtok? Mit [használ], ha a könyvek segítségével felismeritek ugyan az erény egyenes, de meredek útját, örültségetek mégis kanyargós mellékutakra űz? Mit, ha emlékeztek a különböző korok kiváló embe-
reinek tetteire, mégsem törődtek azzal, hogy ma mit tesztek?”¹⁴

Első olvasásra is nyilvánvaló, hogy a kérdések itt állítások. Az indirekt beszédaktusok a retorika szabályai szerint az érvelés meggyőző erejét, a hallgatóra vagy olvasóra gyakorolt, érzelmileg is színezett hatás fokozását szolgálják, azt sugallva, hogy a közölni kívánt állítás teljesen evidens, s nem szorul bizonyításra. Hiszen elég csak felhívni a figyelmet arra, hogy mennyire abszurd a természet ismeretét vindikálni magunknak, ha még magunkat sem ismerjük.

Állítsuk a föntiek mellé Vico néhány passzusát.

Önéletrajzában, ahol a Petrarcanak és a cinquecento humanistáinak szentelt stúdiomairól is beszámol, a nápolyi filozófus úgy ítélkezik Arisztotelész metafizikájáról, hogy nem „segítette őt a morál tanulmányozásában”,¹⁵ s többször is szót ejt (figyeljünk fel a terminusra!) „az ember filozófiájáról”, illetve arról, hogy milyen szerepet játszik az önismeret a tudás egészében. Első évnyitó beszédét, melyet a többihez hasonlóan a nápolyi egyetem retorika professzoraként kellett megtartania, ugyancsak ennek a témának szentelte. Fő érve, mely a beszéd címében is benne foglaltatik, itt úgy hangzik, hogy „önmagának megismerése mindenki számára a legnagyobb ösztönzés arra, hogy rövid idő alatt megszerezze az ismeretek összességét”.¹⁶ Vagy még rövidebben: „veletek van és lesz minden tudomány, ha megismertétek önmagatokat!”¹⁷ Az önismeret, vagyis a lélek ismerete (a felől, hogy a kettő azonos, Vico szintén nem hagy kétséget), ezek szerint elsőbbséget élvez, mégpedig azért, mert minden más tudás elsajátításának is a feltétele. Az érvelés rendjében rövid úton eljutunk az akarat prioritásáig: „mindenek előtt az akarattól függ, hogy bölcssek legyünk.”¹⁸

Fő művében, *Az új tudományban Vico a verum-factum* tételre hivatkozva belefoglalja a társadalmat is abba a belső világba, melynek megismerése az ember és egyáltalán önmagunk megismerését jelenti: „[...] ebben a mélységes és sötét éjszakában, amely az ókor igen távoli kezdeteit eltakarja előlünk, megjelenik annak az igazságnak soha le nem nyugvó örök fénye, amelyet semmiképpen sem lehet kétségbe vonni: ti. hogy ezt a *társadalmi világot bizonyára emberek alkották*. Ezért lehet, sőt kell is annak alapelveit a magunk szellemének módosulásaiban megtalálnunk. Ha ezen a témán gondolkozunk, csodálkozni kell azon, milyen komolyan iparkodott minden filozófus megszerezni ennek a természetes világnak ismeretét, holott azt, mivel Isten teremtette, egyedül Isten ismeri, és hogyan hanyagolták el azt, hogy a népek világáról, vagyis a társadalmi világról gondolkodjanak, holott azt, mivel emberek alkották, az emberek megismerni is képesek. Ez a különösség az emberi elme gyarlóságából fakad [...]. Mivel teljesen belemerült és beletemetkezett a testbe, természetesen csak a testi dolgokat hajlandó érzékelni, és nagyon fáradságos erőfeszítésre van szüksége, hogy önmagát meg-

¹⁴ PETRARCA 1999, 41–42.

¹⁵ VICO 1983, 21.

¹⁶ VICO 1971b, 708.

¹⁷ VICO 1971b, 716.

¹⁸ VICO 1971b, 716.

ismerje, mint ahogy a testi szellem is minden tárgyat lát magán kívül, de tükörre van szüksége, hogy magát láthassa.”¹⁹

Vico természetesen nem pontosan ugyanazt mondja, mint Petrarca. Szerinte a tőlünk független és idegen természeti világot megismerni nem haszontalan, hanem csupán bizonytalan, persze *elvileg* bizonytalan vállalkozás, mely kétes eredménnyel jár. Valójában nem is mondható nehéznek, hiszen érzékeink eleve a külvilágra irányítják figyelmünket (ahogyan Petrarca sem szűnt meg soha „a földi dolgokat csodálni”). Ennek azonban nincs köze az óhajtott eredményhez. A természeti megismerés könnyű volta nem vezet el a bizonyossághoz, miközben az önmegismerés nehéz és fáradságos munka, de biztos eredménnyel kecsegtet.

Az a különbség sem hanyagolható el, hogy Vico már a születőben lévő társadalom- és történelemtudományok nevében beszél, s így nem egyszerűen az embert és a lelket, hanem a történelmet és a társadalmat állítja a természettel szembe. Az ő ellenfele nem az arisztotelianizmus, hanem a modern természettudomány karteziánus önértelmezése.

Mégis, amikor megalapítja a „Naturwissenschaft” és „Geisteswissenschaft” ellentétben gondolkodó historicizmust, akkor a belső világot ugyanazzal a logikával helyezi a külvilág fölé, mint humanista elődei. A történelemről és a társadalomról nyert tudásunkat azzal a „belső” tudással azonosítja, melyet Petrarca mindennél előbbre valónak tartott, hiszen a történelmet és a társadalmat a *verum-factum* tételre támaszkodva joggal foghatjuk fel úgy, mint lelkünk kivetítését („objektívációját” – mondhatnánk egy másik korszak nyelvén). Az érvből a Petrarca emlékeztető retorikai erő sem hiányzik. Ha a tudósok elhanyagolják a társadalom megismerését, akkor – sugallja Vico – egy evidens igazságról nem vesznek tudomást, s olyan elemi hibát követnek el, amin „csodálkozni kell”.

El kell ismernünk, a *verum-factum* tétel jelentős többlet mindahhoz képest, amit Petrarca hoz fel az ember és önmagunk megismerésének prioritása mellett. Vico ezzel kiegészítette és konzisztensebbé tette az emberismereti érvet. Kétségtelen azonban, hogy az emberismeret-argumentum egyenes előzménye a vicói episztemológiának, legalábbis abban az értelemben, hogy olyan keretet kínált, amelyben felmerülhetett a modern filozófia egyik nagy eszméje, az igazság és a kreatív tevékenység összekapcsolásának gondolata.

IRODALOM

- AUGUSTINUS, Aurelius 1982. *Vallomások*. Ford.: Városi István. Budapest: Gondolat.
- KELEMEN János 2004. Petrarca filozófiai modernsége. In Szörényi László (szerk.): *Petrarca – hermeneutika és írói személyiség*. A *Helikon* Petrarca-száma, 1–2. 22–37.
- KARDOS Tibor (szerk.) 1962. *Petrarca levelei*. Ford.: Kardos Tibor. Budapest: Gondolat.
- PETRARCA, Francesco 2003. *De sui ipsius et multorum ignorantia. Önmagam és sokak tudatlanságáról*. Ford.: Lázár István Dávid. Szeged: Lazi.
- PETRARCA, Francesco 1999. *Kétségeim titkos küzdelme. Secretum*. Ford.: Lázár István Dávid. Szeged: Lazi.
- PETRARCA, Francesco 1988. *Daloskönyve*. Ford.: Csorba Győző et al. București: Criterion.
- VICO, Giambattista 1983. *Autobiografia. Poesie. Scienza Nuova*. Milano: Garzanti.
- VICO, Giambattista 1979. *Az új tudomány*. Ford.: Dienes Gedeon, Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- VICO, Giambattista 1971a. De antiquissima italorum sapientia. In *Opere filosofiche*. Firenze: Sansoni.
- VICO, Giambattista 1971b. Oratio I. Suam ipsius cognitionem ad omnem doctrinarum orbem brevi absolvendum maximo cuique esse incitamento. In *Opere filosofiche*. Firenze: Sansoni.

¹⁹ Vico 1979, 227.